

Г.С. Бөкен¹, Г.Т. Тлеубердина², Т. Берікбол³

^{1,2,3}Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, Қазақстан
E-mail: ¹asya_2309@mail.ru, ²guldentleuberdina@inbox.ru, ³berikbol_taslama@mail.ru
ORCID: ¹0000-0002-1522-0191, ²0000-0002-0574-643X, ³0000-0002-0203-1503

ҚАЗІРГІ АЙТЫСТЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІГІ (Тәушен Әбуова айтыстары негізінде)

Аңдатпа. Мақалада айтыс жанрының зерттелу барысы, бұрынғы және қазіргі айтыс өнерінің қалыптасуы мен дамуына ақын әйелдердің қосқан үлесі мен алатын орны сараланады. Бұл орайда белгілі түркістандық суырыпсалма ақын Тәушен Әбуованың айтыстары негізге алынып қарастырылады. Тәушен Әбуованың әдеби мұрасы бұрын-соңды толық зерттеу нысанына алынбағандықтан, ақынның Youtube желісінің қоры мен айтыс жинақтарында (антологияларда) жарияланған сөз жарыстары негізге алынады. Яғни ақынның Шайқым Қасымбековпен, Көпбай Омаровпен, Манап Көкеновпен, Тұрғанбай Егізбаевпен, Тұрар Байсариевпен, Әшірат Мұсаевпен, Қалихан Алтынбековпен, Ермек Омаровпен, Мұхамбетқали Тұрсановпен, Ыдырыс Иманбердиевпен айтыстары зерделенеді. Айтыскердің жұп болған айтыскерлерімен сөз додаға түскен сәттегі ұтымды ойлары мен қағытпалары байыпталады. Әрі тарихи-әлеуметтік, қоғамдық, саяси, әдеби мәселелерге байланысты өміршең тақырыптарды негізгі нысанға ала отырып, кейінгі жастардың тәлім-тәрбиесіне, отбасы құндылықтарын қастерлеп, жас ұрпақтың тарих пен әдебиетті сабақтастықта танып, ұлттық болмысты айырылмауды үндеген айтыс мәтіндеріндегі қастерлі ойлары зерделенеді. Айтыс тарихындағы қазақ қыздарының сара жолын көркемдік тұрғыдан құнды айтыстарымен жалғастыра білгені, айтысқа қойылатын талаптар мен міндеттерді ұстанып, қазіргі айтыс тарихында өзіндік ізі мен қолтаңбасын қалдыра білген өнегелі өміріне тоқтала келе, жалпы қазақ айтысының тарихындағы Тәушен ақынның орны мен үлесі айқындалады. Ақынның айтыстары тақырыптық-идеялық, мазмұндық, көркемдік ерекшеліктері тұрғысынан талданады.

Алғыс: Мақала АР 19574645 «Қазіргі қазақ айтысының типологиясы мен поэтикасы» жобасы аясында дайындалды.

Кілт сөздер: фольклор, айтыс, Тәушен, тапқырлық, суырыпсалмалық, рухани мұра

G.S. Boken¹, G.T. Tleuberdina², T. Berikbol³

^{1,2,3}Sh.Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan
E-mail: ¹asya_2309@mail.ru, ²guldentleuberdina@inbox.ru, ³berikbol_taslama@mail.ru
ORCID: ¹0000-0002-1522-0191, ²0000-0002-0574-643X, ³0000-0002-0203-1503

Artistic features of modern aitys (based on aitys Taushen Abuova)

Abstract. The article analyzes the course of studying the genre of aitys, the contribution of women poets to the formation and development of the past and present of aitys art. In this regard, the works of the famous Turkestan poetess Taushen Abuova are considered. Due to the fact that the literary heritage of Taushen Abuova has never been included in the form of a full-fledged study, the poet's aitys published on Youtube and collections (anthologies) of aitys are based. Aitys Batim Kasymbekov, Kopbay Omarov, Manap Kokenov, Turganbay Egizbayev, Turar Baysariyev, Ashir Musayev, Kalikhan Altynbekov, Yermek Omarov, Mukhambetkali Tursanov, Idris Imanberdiyev are taken as a basis. Due to the fact that the literary heritage of Taushen Abuova and her performances with paired aitysters, the main topics that are related to historical, social, public, political,

literary problems, taking into account the education of young people, family values, with the recognition of history and literature by the younger generation in continuity. Speaking about the moral life of Kazakh girls in the history of aitys, who managed to continue their path with artistic values of aitys, adhere to the requirements and tasks of aitys, leave their mark in the modern history of aitys, an overview of the history of aitys as a whole, the place and contribution of akyn girls to the history of Kazakh aitys is given. Aitys akyn is analyzed from the point of view of thematic, ideological, content, and artistic features.

Acknowledgments: The article was prepared within the framework of the AR 19574645 project "Typology and poetics of modern Kazakh aitys»

Keywords: folklore, aitys, Taushen, ingenuity, ingenuity, spiritual heritage

Г.С. Бокен¹, Г.Т. Тлеубердина², Т. Берикбол³

^{1,2,3}Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, Кокшетау, Казахстан

E-mail: ¹asya_2309@mail.ru, ²guldentleuberdina@inbox.ru, ³berikbol_taslina@mail.ru

ORCID: ¹0000-0002-1522-019, ²0000-0002-0574-643X, ³0000-0002-0203-1503

Художественные особенности современного айтыса (на основе айтысов Таушен Абуовой)

Аннотация. В статье анализируется ход изучения жанра айтыс, вклад женщин-поэтов в становление и развитие прошлого и настоящего айтысского искусства. В связи с этим рассмотрены произведения известной туркестанской поэтессы Таушен Абуовой. В связи с тем, что литературное наследие Таушен Абуовой никогда не включалось в виде полноценного исследования, базируются айтысы поэта, опубликованные в сети Youtube и сборниках (антологиях) айтыс. За основу берутся айтысы Батым Касымбековым, Копбаем Омаровым, Манапом Кокеновым, Турганбаем Егизбаевым, Тураром Байсариевым, Аширом Мусаевым, Калиханом Алтынбековым, Ермек Омаровым, Мухамбеткали Турсановым, Идрисом Иманбердиевым. В связи с тем, что литературное наследие Таушен Абуовой и ее выступления с парными айтыскерами, основные темы, которые связанные с исторически-социальными, общественными, политическими, литературными проблемами, с учетом воспитания молодежи, семейных ценностей, с признанием подрастающим поколением истории и литературы в преемственности. Говоря о нравственной жизни казахских девушек в истории айтыса, сумевших продолжить свой путь с художественно ценностями айтысами, придерживаться требований и задач айтыса, оставить свой след в современной истории айтыса, дается обзор истории айтыса в целом, место и вклад девушек-акынов в историю казахского айтыса. Айтысы акына анализируются с точки зрения тематико-идейных, содержательных, художественных особенностей.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках проекта AP19574645 «Типология и поэтика современного казахского айтыса

Ключевые слова: фольклор, айтыс, Таушен, находчивость, общительность, духовное наследие

1. Кіріспе

Ғасырлар бойы халық жадында сақталған ауыз әдебиетінің поэзиялық жанры, дүйім жұрт алдында ұшқыр ой мен сөз тапқырлығы үйлескен сөз сайысы – айтыс өнері. Айтыс – синкреттік өнер. Онда лирикалық, эпикалық және драмалық сипаттар өзара ұштасады. Сонау тұрмыс-салт жырларынан бастау алған ол, бүгінде кәсіби түрдегі ақындар айтысына дейін жалғасқан. Айтыс жанрын зерттеуде Ш.Уәлиханов, А.Байтұрсынұлы, Х.Досмұхамедұлы, М.Әуезов, С.Сейфуллин, С.Мұқанов, Е.Ысмайылов, М.Ғабдуллин, Ғ.Мүсірепов, Қ.Жұмалиев, Ә.Қоңыратбаев, Ә.Марғұлан, Б.Адамбаев, М.Дүйсенов, Н.Төрөқұлов, Р.Бердібаев, Ә.Дербісәлин, Е.Тұрсынов, М.Жармұхамедұлы және басқа да зерттеуші ғалымдар үлес қосты.

Жоғарыда аталған ғалымдардың қай-қайсысы да айтыс тек қана қазақ халқында ғана емес, туыстас қырғыз, қарақалпақ, Алтай елдерінде және айтыстың «мүшәйра» атты айрықша дәстүрі Үнді, Иран, Араб елдерінде де бар екендігіне назар аударған болатын.

Белгілі фольклортанушы, академик С.Қасқабасов: «Айтыс – фольклор, ауыз әдебиеті, ақындар шығармашылығымен терең байланысып тұрған ерекше жанр. Мұнда театрлық әрі драмалық өнердің басы қосылған, сондықтан айтысты – фольклорлық театр, немесе фольклордың драмалық жанры десе де болады» (Қасқабасов, 2002: 584), – деп жалпы айтыстың синкреттілік мәнін атап өтеді.

Айтыс өлеңінде жазба поэзиядағыдай жатықтық, кітабилық, ұйқас, буын өлшемділігі табыла бермейтіндігі белгілі. Дүйім жұрттың алдында, санаулы уақыт шеңберінде қос айтыскердің өзара сұрақ-жауап алмасуы арқылы тарихи, қоғамдық, саяси-әлеуметтік, мәдени және басқа да өміршең мәселелерді тақырыптың өзектілігіне айналдыру, жұптас ақынның сыны мен сұрауына жедел жауап беру барысында өлеңнің сыртқы формасы мен мазмұнын ұтымды үйлестіру мүмкін бола бермейді. Әрі түр жағынан алғанда, айтысты жазба өлеңмен теңестіру, дәл сондай көркемдік призмасынан қарау әділетсіз. Сондықтан да бүгінгі айтыс мәтініндегі ұйқастың кедір-бұдырсыз болуы жаттанды, алдын-ала дайындалған сөздер деп алуы да заңды сияқты.

Айтыс тек сөз тапқырлығының ғана жаршысы емес, ол халықтың рухани ауыз әдебиетімен қауыштырар көпірі. Жазба ақындардың туындысы оқырманын тауып, өз бағасын әділ алғанша біршама уақытты талап етсе, ал айтыс ақынының әрбір сөзі елдің алдында бірден айтылып, сөз талқысына түсіп, әлеуметтік және эстетикалық міндетін орындап отыратыны аян. Яғни жазба туынды түр мен мазмұн жағынан, уақыт пен оқырманның сын тезінен ай, жыл, тіпті ғасырларға үн қосса, айтыс өлеңі сол сәтте көпшілікті тәнті етеді де ғасырлармен жалғастық табады.

Негізінен алғанда, айтыстан тапқырлықпен қатар, әдептілік, сыпайылық, тартымдылық сынды шарттар орындалуы абзал. Оған тұрпайылық, қарсыласты жеңемін деген өктемділік, әдепсіздік дегендер жат. Тіпті жұптас ақынның әлсіз тұсын айтам деп, шектен тыс, жеке өмірі мен болмысына мін тағу айтыстың шартын бұзады. Сөз сайысына нағыз табиғи төкпе өлеңге икемі бар санаулылар ғана түседі. Сөз ойнатамын, тіркес қуалаймын деп, логикалық жағынан үйлеспейтін қарадүрсін тіркестерді немесе жазба әдебиеттің арсеналынан ауысқан жолдар мен теңеулерді үйлесімсіз қолдану да айтыс шартына тән емес. Асылы, айтысқа қойылатын негізгі шарттар мен міндеттерді ақындардың ұстануы әрі өнерді әспеттеуі – ұлтымыздың осынау құндылығының ұрпақтан-ұрпаққа жалғасты табуына мүмкіндік беретіні айқын.

Кейінгі зерттеушілер, «Aitys is a joint dialogical creative cognitive activity, which psychological structure has a communicative-interactive nature and depends on Kazakh ethnic picture of the world» (Berdibaeva et al, 2012: 856), яғни айтыс бұл – шығармашылық түрдегі танымдық диалог негізінде құрылған психологиялық жүйе, онда өзара сөздік коммуникация, ой мен көзқарастар қайшылығы түйіседі дейді.

Қазақ ауыз әдебиетінің көп жанрының көркеюіне әйелдер қауымы зор үлес қосты. Мәселен, әлі күнге дейін жете бағаланбай келе жатқан салттық өлең-жырлардың

бір саласы – жоқтауларда әйел, қыздардың үлесі тым бөлек. Әдеби мұра ретінде көркемдігі кемел жоқтауларды жеткізген де олар. Бұл жанрдағы ерекшелігі де сол – белгілі бір дәуірде өмір кешкен тарихи тұлғалар жөнінде құнды мәліметтерде бере алады. Атап айтсақ, Мамайды Қараүлектің жоқтауы деп аталатын жоқтауды эпос өлшеміндегі жыр есебінде санауға болады. Кезінде белгілі жазушы М.Әуезов бұл жоқтау мәтінде кездесетін тарихи оқиғалар мен қол бастаған батырлардың ерліктері толық баяндалған әдеби маңызы зор жыр деп бағалаған болатын. Осы тұстан-ақ біз жоқтау айтушы әйелдердің әдеби формациядағы орнын тани аламыз.

Жалпы айтыс – сол дәуірдің небір күрделі әлеуметтік мәселелерін қаузап алатын, тарихтағы жеңістер мен жеңілістерді ащы сынап алатын жанр. Сол сияқты ақындар айтысының тарихында әйел, қыздардың да ерекше орны бар. Жазушы М.Әуезов 1948 жылы жазған «Айтыс өлеңдері» атты еңбегінде: «Анығында, қазақ фольклорындағы ең бай жанр – айтыс десек, нелер жүздеген, хатқа түскен айтыстарды қарасақ, солардың көптен-көбі еркек ақын мен қыз ақын, әйел ақындар арасындағы болған айтыстар екенін көреміз. Айтыс үлгісінде туған барлық өлең қазынасының қажарымына жақынын атақты ақын қыздар: Ақбала, Күнбала, Тоғжан, Сара, Жантолы, Ырысжан, Тәбия, Мақта сияқты нелер жүйрік, өнерпаз ақын қыздар, келіншектер туғызған» (Әуезов, 1948: 17) – деген болса, қаламгер С.Мұқанов «Қазақтың XVIII-XIX ғасырдағы әдебиетінің тарихынан очерктер» зерттеуінде: «Күйкентай, Шәріп-Жамал, Дәме, Ұлбике, Тыныштық, Шөкей, Қадиша, Ақсұлу, Манат, Рысжан, Ақбала, Айқын, Сара, Жөкей, Болық, т.б. айтыс дәстүрінің өркендеуіне үлес қосты» (Мұқанов, 2002: 241), – деген пікір білдіріп, қазақ қыздарының есімдері айтыс жанрында ойым орын алғандарын тілге тиек етеді.

Ақын қыздар айтысынан білімділік, тәлімділік, тапқырлық, әлеуметтік қайшылықтарды сынау, қоғамдық, ел арасындағы әділетсіздіктерді әшкерелеу сияқты жайттарды кездестіруге болады (Теубердина, 2021: 56). Мәселен, кезінде өлеңнің мазмұны тереңдігін сыртқы сұлулығымен үйлестіріп, сөз бәйгеде ерлермен қатар шаршы топта айтысқан Сараның Біржанға айтқан ұтымды ойларын халық жадынан есте ұмытпас. Ұшқыр оймен жеңе бастаған Сара қызды Біржан отау құрған ері Жиенқұлдың кемістігін айтып қана жеңгені мәлім.

Ақын қыздардың айтыс жүгін көтерерлік жайттарын мысал ретінде көптеп келтіруге болады. Өткен ғасырларда қыздардың айтыста жеңіліс табуы да олардың өз сүйгеніне емес, өзгеге еріксіз атастырылуы, барған ерінің бойы, мінезі мен әрекетіндегі кемшіліктерін бетке басылуы болатын.

Суырыпсалмалық өнер жарысын, қазіргі айтыстың керегесін кеңейтуге Ө.Қалыбекова, Т.Әбуова, Ә.Беркенова, Қ.Әбілев, Ш.Ділдебаев, Е.Асқаров, Б.Әлімжанов, Қ.Бердіғалиев, С.Құсанбаев, А. Бұлғақов, М. Сейтқазин, А.Әлтаев, М.Тазабеков, Қ.Мақсұтов, М.Қосымбаев, А.Қалиев, Б.Шойбеков, Ж.Құтжанова, А.Тұрсынбаева, А.Ілеубаева және басқа да айтыскерлер орасан зор үлес қосты және әлі де қосуда.

Атап айтар болсақ, 1985-1990 жылдары қазіргі Түркістан облысынан маңдайы жарқырай көрінген ақын қыздардың бірі де бірегейі – Тәушен Әбуова еді. Кешегі Саралардың жалғасы іспеттес төкпе ақын Тәушен (Тәуіркөз) Жорабекқызы 1932 жылы

Отырар ауданы, Балтакөл ауылында дүниеге келіп, 2004 жылы Шымкент қаласында дүниеден өткен. Отырар аудандық мәдениет бөлімінде автоклуб меңгерушісі болып қызмет бастаған Тәушен ақын айтыс өнеріне кештеу араласқан. Алайда ақын айтыс өнерін дамытуға, халық арасында насихаттауға сүбелі үлес қоса білді. Сонау сексенінші жылдардың соңында халық ақындарының ішінде қызылордалық Манап Көкеновпен, көкшетаулық Көкен Шәкеевпен, Қырғызстанның халық ақыны Әмірәлі Айтаев және басқа да өнерлі, суырыпсалмалықтың майталмандарымен айтысып, облыстық, республикалық, халықаралық айтыстардың сан мәрте жүлдегері әрі республикалық телесайыстың жеңімпазы атанған. Кезінде Мәдениет министрлігінің І дәрежелі екі дүркін дипломымен, «Достық» орденімен марапатталған. Тәушен ақын туралы Қазақ ССР телевизия және радио хабары жөніндегі мемлекеттік комитетінің «Қазақфильм» киностудиясы 1989 жылы деректі фильм түсірілген.

2. Зерттеу әдістері мен материалдары

2.1 Зерттеу әдістері

Мақала айтыс тақырыбына, соның ішінде арнайы белгілі айтыскер Тәушен Әбуованың шығармашылық мұрасына арналғандықтан, ақын мұраларын жинақтау, талдау, ой қорыту, синтез әдістері қолданылды.

2.2 Материалға сипаттама

Мақала жазу барысында зерттеу нысанына алынған ақын Тәушен Әбуованың мұрасына арналған Жұмашев А., Айтаханов Қ. «Тәушен шығармалар». Өлеңдер мен айтыстар еңбегіндегі Тәушен Әбуованың Шайқым Қасымбековпен, Көпбай Омаровпен, Манап Көкеновпен, Тұрғанбай Егізбаевпен, Тұрар Байсариевпен, Әшірат Мұсаевпен, Қалихан Алтынбековпен, Ермек Омаровпен, Мұхамбетқали Тұрсановпен, Ыдырыс Иманбердиевпен сөз сайыстары негізгі мәтін ретінде алынып, мақала барысында тақырыптық-мазмұндық, көркемдік-стилистикалық тұрғыдан талданды. Теориялық негіз ретінде айтыстың тарихы мен қалыптасуына байланысты М.Әуезовтың «Айтыс өлеңдері», «Қазақ әдебиеті тарихы» зерттеуі, С.Мұқановтың «Қазақтың XVIII-XIX ғасырдағы әдебиетінің тарихы», С.Қасқабасовтың «Жаназық. Әр жылғы зерттеулер» атты еңбектері басшылыққа алынды. «Social Information Exchange in Aitys Performances» (М.Саудбаев), «Psychological nature of the art of aitys» (С.Бердібаева), «Psychological Structure of «Aitys» as a Process of Oral Creative Competition in Kazakh Traditional Folklore» (С.Бердібаева), «Kazakh halkinin aytis sanati» (N.Mursalimova), «Қазіргі айтыстың тақырыптық-идеялық және жанрлық ерекшеліктері» (З.Сейтіжанов), «Проблемы языка и межэтнического согласия в поэзии современного айтыса (словесного состязания)» (Г.Тлеубердина а), «Value of loan words in the creation of the linguistic and literary world» (Г.Тлеубердина б) бүгінгі айтыстың әлеуметтік және танымды-психологиялық мәнін тануға, А.Көпбайдың «Dombra phenomenon in the Kazakh reality» мақаласы арқылы домбыраның айтыстағы рөлін айқындауға негіз болды.

3. Талқылау

Тәушен Әбуоваға арналған «Тәушен» деректі фильмінде ақын өзінің жиырма бес жасында Серікбай есімді азаматқа тұрмысқа шыққанын, онда тату-тәтті, ынтымағы жарасқан отбасы атанып, қатарларының алды болғанын баяндап өтеді. Бірақ, фильм

барысында жаңа орта жас келіннің ән салуына тиым салғандықтан, талантты Тәушен Сырдария жағасындағы тоғай іші арқылы сенбі күндері көрші ауылдағы мектептен балаларын үйлеріне алып келу жолында домбырамен ән салғанын, осындай әр сенбіні мерекегедей асыға күткенін өкінішпен еске алғанын көреміз. Тәушен үшін қазақтың қара домбырасы мен бойындағы суырыпсалмалық өнері өзі жанындай жақсы көретін халқымен қауышар көпір іспеттес еді. Қара домбырасының қадірін таныған ол, онымен қуанышы мен қайғысын, мұңы мен қалжыңын әсем түрде жеткізетін. Шынында да, домбыра – айтыстың басты атрибуттарының бірі. Айтыскер жұптасына айтарын мақамын түрліше құбылту арқылы жеткізіп отырады. Бұл орайда, зерттеуші А.Көпбай да ағылшын тіліндегі мақаласында: «Dombra», contributed to the discovery of the source of education and education through contact with human needs. The art of dombra, connected with the three worlds, is also necessary for the development of national ideology. In the national ideology, it is difficult to preserve national values without adhering to the dombra melody» (Корбай, 2022: 173), – деген көзқарас білдіреді. Яғни домбыра білім мен тәрбиенің үндесуіне, ұлттық идеологияны дамытуға, оны сақтауға әрі ұлттық құндылық ретінде әуенді бойға сіңіру үшін таптырмас құрал екенін әділ бағалайды. Сайып келгенде, домбыраның қазақ халқының әдеби, рухани өміріндегі және ұлттық өнері – айтыстағы рөлі зор.

Тәушен Әбуова – халық алдында ашық ақиқатты қасқайып тұрып ашық айтқан ақын. Көңілге келген көрікті ой дер кезінде таудан құлаған тасқындай арна алып, жарық, дүниеге шықпаса да азаптайды деген өмірлік мақсаты болатын.

Зерттеуші ғалымдардың пайымдауынша, «Айтыс – ұлттық идеологияның жалынды жаршысына айналып, жақсылықты жария ететін, кемшіліктерді кесіп түсер сөз семсерге айналған жанр. Күйіндіретін де сүйіндіретін, халыққа ләззат сыйлайтын өнер. Қоғамдық өмір сауалдарын кеңінен қамтып, шынайы айтатын өнер»(Сейітжанов З.Н., 2022: 24), – десе, айтыстың негізгі қызметі туралы: «Сила языка отражалась в приемах использования языка в разных его литературных формах и служил мощнейшим средством выражения недовольства и волнения народа, обнажал социальные проблемы. Сколько истин о судьбе языка звучало в айтыс союзах. Такие мысли, высказанные в самом деле, не были безрезультатными. Он вдохновлял общество, пробуждал дух народа, и формировал мнение» (Глеубердина, 2021: 49), – делінеді. Иә, айтыста әлеуметтік мәні бар мәселелер көтеріледі. Айтыс арқылы ақын елдің мұңын, аға буынға назын, кейінгі ұрпаққа тәлім-тәрбиелік насихаттын жеткізе алады.

Жоғарыда біз Тәушен Әбуова Шайқым Қасымбековпен, Ыдырыс Иманбердиевпен, Мұхамбетқали Тұрсановпен, Ермек Омаровпен, Қалихан Алтынбековпен, Көпбай Омаровпен, Манап Көкеновпен, Тұрғанбай Егізбаевпен, Тұрар Байсариевпен, Әшірат Мұсаевпен, Анарқұл Құлмановпен айтысқанын атап өттік. Ендігі ретте ақынның айтыс төрінде жұптас болған ақындарымен сөз жарысқа түсуін талқылауын зерделесек.

Тәушен Әбуова мен Ыдырыс Иманбердиевтың (Балтакөл ауылының ардагер ұстазы, өлкетанушы) айтысы барысында Балтакөл ауылында өтеді. Айтыс ирония негізінде құрылады. Айтыс басталғаннан бастап Ыдырыс ақын Тәушенге жасың

келген, «өрімдей қыз» сияқты жүрсін, айтыстан кетпейтіндей «қандай сайтан мойнына мінді» дегендей, айтыста жүргенше, үйіндегі жарыңа қамқор бол деген сөздермен шамына тие бастайды. Мәселен:

Қартайғанда кетесің көп қыдырып,
Өзінше сен бір жүрген өрімдейсің (Тәушен, 2005: 280).

Немесе, Тәушеннің жасы келсе де, айтыс аламаньында әлі де жүргеніне:

Қартайғанша қоймайсың, не себебі,
Мойныға мініп алған қандай сайтан? (Тәушен, 2005: 280)

Ыдырыс қоғамда қалыптасқан ұғыммен егде жастағы әйел шаршы топта жүргенше, үйіндегі қосағына күтім жасап жүргені дұрыс дей келіп:

Көкем бар ғой сен нені іздейсің...
...Қарасам, көкеміз де кетті азып, – дейді (Тәушен, 2005: 280).

Ыдырыстың әрбір қағытпасына тиісті жауабын беріп отырған Тәушен оның да осал тұсын тауып, әжуалай бастайды.

Кезінде жазушы М.Әуезов айтыс туралы: «Айтыс – дәстүрлі ақын мектебі, шеберлікті шыңдайтын ең қатал да қатаң сын тезі. Талай тарлан ақындар осы сыннан мүдірмей өткенде ғана шын ақын атағын алатын. Бүгінгі айтыста қолданылып жүрген алдын ала жазып айтысу тәсілі ақынды қиынды жеңуге бейімдемей, қайта ақын болудың оңай жолын іздеуге бейімдейтін сияқты» (Әуезов, 1969: 235), – деген болатын. Сондықтан да, Тәушен Ыдырыстың айтысқа келгенде дайын сөзді жазып, жаттап келетінін айтса, енді бірде Ыдырыстың есімім «Жұлдыз» журналында жарияланды деген мақтанын сынап өтеді.

Дайын жырды кітаптан жаттап алып,
Халықты ақынмын деп сендірдің бе?
Суырып салма болсаң, суырып айт,
Айтыскерлер жазып ап жарымаған, (Тәушен, 2005: 280) – десе, келесі кезекте Ыдырыстың:

Артық ата төбеден тас тапқанымын,
Журналға жазды соны мақтап бәрі...
Алматы музейінде тасым да бар.
Журналда менің, жеңге атым да бар (Тәушен, 2005: 280). Тіпті Ыдырыс өз байлығын да мақтан етеді:

Он кісі, жүз кісі келсе де,
Үйімде беретұғын асым да бар – дейді (Тәушен, 2005: 280).

Бұл орайда, Ыдырыстың «Тарихи тас тауып алдым, соны Шәуілдірдегі музейге өткіздім. Астанада менің атым жазулы тұр» деп панданғанын Тәушен сөзбен түйреп, ойсырата әжуалайды:

Тас деген Отырарда толып жатыр,
Алтын тапқан кісідей мәз боласың.

Қу тасқа жерден тапқан малданасың,

Тас іздеп мен емеспін сандалатын, (Тәушен, 2005: 280) – десе, шындыққа шамданған қарсыласын «шапқа түрткен айғырға» теңейді:

Сөзіңе сөз келген соң уәж айтамын,

Айғырдай шапқа түрткен шамданасың (Тәушен, 2005: 280).

Айтыстың кульминациясында Тәушен ақын өзінің айтысқа келген уақытын, себебін, кеш келсе де, халыққа айтары бар ақын екенін де тілге тиек етеді. Аталған айтыста Тәушен ақын қарсыласынан басым түседі. Тәушен ақын айтыс барысында ассонансты, аллитерацияны, анафораны ұтымды қолдана білген. Мұны ақынның осы Ыдырыспен айтысынан да байқауға болады:

Өлең тиді, не керек, еншіме,

Өлең менің сырласым болғаннан соң (Тәушен, 2005: 280).

Немесе,

Сөз атасы өледі сөйлемесе,

Сөз кезегі келіп тұр керісуге (Тәушен, 2005: 280).

Сол сияқты ақын не қайталаудың түрлерін ғана емес, сонымен қатар мазмұн тұтастығын да назардан тыс қалдырмайды:

Ақындардың бәрі де сөз біледі,

Ақындардың барлығы сырласымдай,

Ең жақыны, өзімнің сыйласымдай (Тәушен, 2005: 280).

Тәушен Әбуова мен қызылордалық Мұхамбетқали Тұрсанов айтысы жеңгесі мен қайнысы айтысы үлгісінде өрбиді. Айтыстың ұзақтығы жеті түре қағытпадан, жеңіл әзіл негізіндегі сөз жарысынан құралды. Айтыста Тәушен Мұхамбетқалидің екі мың қойынан айырылғанын, бір жыл бұрын басқа айтыскерлерге Тәушенді қалай да жеңемін деген сөзіне сын айта келе:

Өкең өлмей сен кеше қайғырыпсың,

Кеше ғана екі мың қойың бар еді,

Байғұс-ау, ұйықтап қап, айрылыпсың, (Тәушен, 2005: 280) – дейді. Ал өз кезегінде Мұхамбетқали:

Түреден Сізді жеңіп осы жерден,

Ауылға жеңіспенен аттанамын (Тәушен, 2005: 280).

Енді бірде:

Манап ағам бір балын төмен алса,
Мен бүгін есебін бір қайтарамын (Тәушен, 2005: 280).

Бұл жерде алдыңғы айтыс ширегінде Тәушен Манап Көкеновтен басым түскен болатын. Бұл айтыста саяси-элеуметтік, тарихи, қоғамдық өзекті деген тақырыптар қозғалмайды. Айтыс қос айтыскердің бір-бірін жеңемін деген әзіл есебінде өтеді. Айтыста Тәушен ақын қайталаудың эпифора түрін қолданғанын байқаймыз:

Бұл Мұхаң кеше ғана құтырып *em*,
Жүрегі капелімде қысылып *em* (Тәушен, 2005: 280).

М.Саудабаев, Б.Байымбетов, Б.Криповтың «Social Information Exchange in Aityt Performances» мақаласында айтыстың жас пен жыныс, ұлт пен ұлыс, тіпті мамандық та талғамайтын өнер деген тұжырымға келеді: «Aityt can be done between old and young, man and woman, child and adult, for instance, wellknown akhyn and beginner teenager – all can freely try and compete with each other without any limits. Kazakh people have no critics about the absence of proportionality in aityt. Because of this imbalance, some akhyns' rude and sometimes offensive words addressing to their opponents, usually, are not considered as a fault or misconduct». (Saubayev, Bayimbetov, Karipov, 2014: 72), – делінеді.

Мәселен, Тәушен мен жезқазғандық Ермек Омаровтың айтысы ана мен ұлы арасындағы әзіл түріндегі айтысқа құрылған. Айтыстың алғаш Тәушен бастап, өзіне қарсылас ретінде әрдайым замандастары жұптасатынын әзілмен жеткізеді:

Екі облысқа, халқым-ау, не айтамын,
Айтысатын бір шалды таппағасын.
Шалдарыңның барлығы кесел ме еді,
Жүре алмайтын, әйтпесе мешел ме еді (Тәушен, 2005: 280).

Мұнан соң Қалихан, Манап сынды ақындармен айтысқанын, сол айтыстарда оны «кемпірсін» дегеніне өкпелі түрде назданады. Алайда Тәушен айтыстағы барлық ер жұптастарын (ер азаматтарды) Біржанға, өзін Сара ақынға да балайтынын атап өтеді:

Әлгі айтқан бір шалың Біржан болса,
Мен-дағы Отырардың Сарасымын, – дейді.

Ермек ақын бұл орайда Тәушенді жұбата келе, оны «кемпір» емес, анасындай көріп, сыйлайтынын әдемі жеткізеді. Айтыс барысында Ермек бірде «тұлпарға», бірде айтыстың «аруанасына», өзін «ботаға» теңейді:

Қазақстан өзіңе шал таппапты-ау,
Батаңды бер апатай балаңызға.

Жарамады талайлар белдесуге,
Тұлпар анам, тұғырың биік тұрсын (Тәушен, 2005: 280).

Немесе,
Аруанасы айтыстың жолға шықсаң,
Тайрандаған ерте жүр ботаңызды (Тәушен, 2005: 280).

Ермек «көмейден от ағызу», «жырмен жотаны дүбірлету» сынды кейіптеулерді әдемі қолдана білген:

Жырдан бүгін көмейің от ағызды,
Дүбірлеттің жырменен жотаңызды(Тәушен, 2005: 280).

Бұл айтыста Тәушен аллитерацияны жиі қолданғанын байқадық. Әрі ақынның қолданған өзіндік «өлең сөздің санасымын» сынды окказионал тіркестерін кейінгі ешбір ақындарда кездестірмейтінімізді де атап өтуге болады. Мәселен,

Жеңілсем – жеңілдім деп жасынбадым,
Жеңіп кетсем – жеңдім деп тасынбадым
Білмегенге не пайда арзан-ақпын,
Білгенге өлең сөздің санасымын (Тәушен, 2005: 280).

Сол сияқты Ермек ақын айтысты «аламан бәйгеге» теңеуі, ал өзінің «шабандоз» екенін, Тәушеннің оның жанашыр «апатайы» екенін айта келе, сөз жарыстағы енді бір ерекшелігі де айтыста эпитфораны жиі қолданады:

Қапталдасып өзінмен шауып *кетсем*,
Өз жолымды өлеңде тауып *кетсем*.
Иығыңмен демеп жүр, апатайым,
Ер тоқымым ортада ауып *кетсем* (Тәушен, 2005: 280).
Немесе,
Бар жырыңды өзіңе сарқып *барам*,
Өзіңізден бата алып қайтып *барам* (Тәушен, 2005: 280).

Қарсыласының қайталаудың бұл түрін қолданғанын байқаған Тәушен сөз соңын анафора арқылы тәмамдайды:

Бар байлықты, қарағым, саған берсін,
Бар өлеңім тағы да саған қонсын, (Тәушен, 2005: 280) – деген батасын да жаудырады.

Қазіргі айтыстың бағыт-бағдарына қарасақ, бұрынғы түре жарысының түрлері жиі орын алады. Бүгінде қайымдасу мен қара өлең додасын бақылап келеміз. Бұл тұрғыда «Қыз бен жігіт» айтысын назардан тыс қалдыра алмаймыз. 1986 жылы Алматы қаласында өткен Тәушен мен Қалихан Алтынбеков айтысы қыз бен жігіт

айтысы үлгісінде өтеді. Айтыс кезінде Қазығұрттың аңызы мен Қаратаудың тарихын, ондағы өткен батыр, би, қазыналы қарт бабаларымыздың есімдері мен есіл ерліктері айтылады.

Негізінен, қос ақынның бұл айтысы ащы сарказмға құрылады. Екі ақын бұл додада басым түсулері үшін барынша кемшіл деп таныған тұстарын асыра айтып жеткізіп отырады. Мұны біз алғашқы боп бастаған Қалиханның ә дегеннен Тәушеннің жасы келгенін бетіне салық етіп, «кәрі түйеге» теңегенінен байқаймыз:

Қыз бен жігіт айтысса құп болады,
Кәрі түйе ойнақтаса жұт болады (Тәушен, 2005: 280).

Тәушен болса, өзінің Шымкенттің ақберен ақыны екендігін айта келіп, «кемпір» деп кемсітіп, өзің «шал» болып жеңіліп қалма дейді:

Халқым қойған атымды «Ақберен» деп,
Айтады екен апамыз жақсы өлең деп.
Кемпірсің деп кейбірі кемітеді,
Отырсыз ба, кемпірге шақ келем деп? (Тәушен, 2005: 280)

Қарсыласының кемпір деп кемсіткеніне назданғанын байқаған Қалихан оны «қартайып домбыра алған қыз болдыңыз» деп жуып-шаяды. Мұны қош көрген Тәушен оны әзілдеп «серке болып келдің» деп бағалайды:

Теке болсаң бақылдап сор болар ең,
Серке болып келгенің жақсы болды (Тәушен, 2005: 280).

Айтыс барысында Қалихан өзін тұлпар деп, талай айтыста өзіндей айтыскерлерді жеңдім деп марқаяды. Мәселен:

Тұлпардың қарсысына тұра қапсың,
Сиырдың қара тілі секілденіп, (Тәушен, 2005: 280) – деп жұптасын «сиырдың қара тіліне» теңейді. Енді бірде «тотыға» балап, өзінің бұл додада басымдық жасайтынын айтады:

Өздеріндей кезіккен тотылардың,
Мойынын талай жерде бұрағанмын (Тәушен, 2005: 280).

Әрине, айтыстың кей тұстарында Қалихан өрескел теңеулерді де қолданғанын, айтыс мәдениетін сақтамайтынын көреміз:

Тәушен деп есімді кім қойып жүр,
Тау түгіл төбешіктің садағасы (Тәушен, 2005: 280).

Бұл сөзге шамданған Тәушен Қалиханнан анасындай жанды сыйламайтын, сөзінің «жансыз қорғасынға», «сайтанға» айтылғандай қор болғанын, көргенді болса, мұндай шектен шыққан сөз айтпайтынын жеткізеді:

Мендей ана өзінді туған жоқ па,
Құлыннан жаратылған сайтан ба едің?
Алтын сөзім қор болар қорғасынға,
Деп ішімнен өзім де ойлап едім (Тәушен, 2005: 280).

Бұл айтыста да Тәушен дәстүрлі түрде анафораны көп қолданады. Мәселен,

Тіл өткір найзадан да, қылыштан да,
Тіл сөйлейді намысқа тырысқанда,
Тілі теңдес тіліме ақын болып,
Өлеңменен не жетсін ұрысқанға? (Тәушен, 2005: 280)

«Aitys sanatı her dönemde, içinde meydana gelip yaşadığı toplum insanların hayatları, siyasi ve sosyal durumları, eksiklikleri ve başarılarıyla bağlantılı bir şekilde gelişmiş ve sanatsal zirveye yükselmiştir» (Mursalimova et al., 2022: 470), – делінеді. Яғни айтыс өнері қашанда дәуірдің көрінісі, рухани қоғамның бір бөлігі. Онда елдің тұрмыс-салты, тыныс-тіршілігі, саяси-әлеуметтік жағдайлары көрініс табады.

Тәушен мен Тұрар Байсариев айтысы ел арасындағы ең танымал әрі өткір тілмен айтылған пародия айтыс деп танылған болатын. Тұрар Байсариев Оңтүстік Қазақстан (қазіргі Түркістан) облысы, Түлкібас ауданы, Жиынбай ауылында тұрған. Ұлы Отан соғысына қатысқан. Нартай дәстүрін ұстанып, сырнай мен керемет келтіріп ән, терме айтқан ақын.

Айтыста басталғаннан-ақ Тұрар Орынбай ақынға берілген үлкен асты, ондағы сый-құрметті жырлай жөнеледі. Уақытты басым бөлігін қарсыласына берместен, көсіле береді. Осыған орай, Тәушен:

Тоқтап-тоқтап алып қойдың уақытты,
Немене-ау, түреке, кекеш пе едің?
Сынығың ба, әйтпесе, сылтың бардай,
Тығып алған ұртыңа құртың бардай (Тәушен, 2005: 280), – деп сыпайы түрде ескертеді.

Мұнан соң Тәушен шын ақын кез келген тақырыпты да өлең етіп, суырыпсалып табан астында айта алатынын, жасы келсе де, әлі де айтыста жүргенін жырға қосады:

Ақынға шеңгел де өлең, жыңғыл да өлең,
Шобыр мен сәйгүлік те, дүлдүл өлең.
Ауылда шықылдаған сауысқанмен,
Ормандағы сайраған бұлбұл да өлең, (Тәушен, 2005: 280) – деп эпифораны ұтымды қолданады. Ал Тұрар өз кезегінде өзіне дейін айтысқан Тәушеннің қарсыластарын

атап өтіп, «арқаң бар ма, жының бар ма?», «кетесің құтырынып шал көргенде» деп әзілдеп, оларды санамалап өтеді:

Қираттың қазақты да, өзбекті де,
Құрттың ғой Әшір Әлі қырғызды да.
Қалиханды жеңдің сен анамын деп,
Шалсыз бала өзім-ақ табамын деп, (Тәушен, 2005: 280) – десе, кейін Манапты жеңгендегі әзілін алға тартады:

Манаптың қызықтың ғой мұрынына,
... Байғұсты көп ішінде ұялттың ғой,
Бола ма мұрынға да қызығуға (Тәушен, 2005: 280).

Өз кезегінде Тәушен оның кезекті тағы да кешіктіріп бергеніне «тоқтап-тоқтап айтасың, алдыңнан қызыл свет көрінді ме?» дейді де, Тұрардың сұрағын іліп алып, эпифораны пайдаланып, бірден жауап қайырады:

Сұрап едім мұрнынан ырым қылып,
Дариядай Манаптай ақсам деп ем,
Жұрт көңілін әзілмен тапсам деп ем,
Тұмар қылып мойныма тақсам деп ем (Тәушен, 2005: 280).

Немесе, Тұрардың барлық шалды жеңетін «мыстанға», «боксерге», «шалдардың өкпесін тескен кемпірге» балап, «сендей сексен кемпір кездесе де, Сталиндей қайтпаймын» деп әзілдейді:

Сол мыстан сен болдың ба шал жейтұғын,
Атандың қартайғанда «Боксер» кемпір,
Айтыста талай шалдың жанын алып,
Өкпесін талай шалдың тескен кемпір, – дейді (Тәушен, 2005: 280).

Айтыстағы сыйластық пен әдепті ұстанған қос ақын айтысты өзара тілекпен аяқтай келе, Тәушен жеңісті Тұрарға беруге келіседі:

Бір жолыңды бер десең, ау, Тұреке,
Бере салам, алмасам нем кетеді.
Дос қадірін дос біледі деп айтады,
Мен білемін, Тұреке, қадіріңді (Тәушен, 2005: 280).

1986 жылы Шымкент қаласында Тәушен Әбуова ақын Тұрғанбай Егізбаевпен айтысады. Айтыста қос ақын жерлес болғандықтан, ел мен жерді айта келе, жеңіл әзілмен бастайды. Тұрғанбай өзін таныстыра келе «өлеңнің спутнигін ерттеп мінген» кейіптеуін негізге ала отырып, егер өлең «космос» болса, өзін «космонавтқа» теңейді:

Өлеңнің спутнигін ерттеп мінген,
Мен де бір шын тастүлек космонавы (Тәушен, 2005: 280).

Мұнан соң, «өлеңнің пульгін басқарушымын», «энергетик инженерімін» деген баламаларды қолданады. Сонымен қатар Қызылқұмдағы жаппай 8 айда 20 мың қойдың арам өлгені жөніндегі ақапаратты ұғындыруын өтініп, қоғамдық-әлеуметтік мәселені қозғайды.

4. Нәтижелер

Айтыс – қоғамның рухани айнасы. Қоғамда орын алған кез келген мәселе айтыста көрініс табады. Ақын қарапайым халықтың назын боямасыз жеткізеді әрі орын алған жайтты ащы сынайды. «Қай дәуірде болмасын айтыстың ішкі мазмұны сол қоғамдағы халықтың тұрмыс-тіршілігіне, саяси-әлеуметтік жағдайына, кемшіліктері мен жетістіктеріне байланысты өрбіп, көркемдігі жағынан биік белестерге көтерілді. Сөйтіп, әдебиет тарихында дәстүрлі сөз өнерінің жалғасы ретінде жазылып қалды және халқымызбен мәңгі бірге жасай беретініне ешкімнің де күмәні жоқ» (Өлбеков, 2012: 220). Сондай-ақ айтыстың негізгі ерекшелігі де «Айтыстың өзгешелігі – әзіл-қалжыңға, юмор мен сатираға сүйене отырып елдің мұңын, тұрмыстық жайын, әдет-ғұрыпын, ел ішіндегі әлеуметтік теңсіздік, әділетсіздік сияқты мәселелерді қозғай отырып, қарсыласын ұтымды дәлелмен тізе бүктіру арқылы өз мерейін арттыру» (Мурсалимова, 2022:14), – делінеді. Қоғамдық ортадағы өзекті мәселені Тәушен ирония түріндегі жауаппен жалғастырады:

Айтпай-ақ қой, Қызылқұмның мал шығынын,
Түзетіп ал алдымен өз еліңді (Тәушен, 2005: 280).

Тәушен елді-мекендегі мәселе тек мал шығыны емес, одан да ауқымды басшылық елемей отырған мәселелердің бетін ашады:

Шалғайдағы көрмепсіз Қызылқұмды,
Қырық құлаш шыңырау құдығымды,
Бөгенім қайдасың деп жөнер едің,
Іше қалсаң егер де суымызды (Тәушен, 2005: 280), – деп су сапасының нашарлығын ашына жырласа, енді бірде:

Қызылқұмда жүрсеңіз көрер едің,
Шыбын менен масамыз қосылып ап,
Ұйықтатпастан өзіңді қарсы алады, (Тәушен, 2005: 280) – деген сияқты әлеуметтік мәселелерді қаузаған болатын.

1986 жылы Тәушен ақын түркістандық Көпбай Омаровпен айтысады. Айтыстың басталуын-ақ Тәушен қарсыласы Көпбай болғанына разы болып, абыл ақын эпифора мен аллитерация арқылы өрнектеп айтады:

Көпеке, сіздей ақын таппай жүрмін,
Көп ақынның беделін баспай жүрмін.
Кемістігін бетіне айтамын деп,
Көп ақынға сондықтан жақпай жүрмін (Тәушен, 2005: 280).

Мұнан соң бұған дейінгі айтысқан Тұрғанбай ақынға деген назы барын, адамға деген сыйластығының деңгейін екіге бағалап, Көпбайға оған әдепті үйретуін өтінеді:

Өзім ұстаз, Тұрғанбай шәкірт болса,
Журналыма қояр едім екілікті. (Тәушен, 2005: 280)

...

Көпеке, Тұрғанбайға үйретсейші,
Бір дейді ғой намысы *бөріктінің*, (Тәушен, 2005: 280) – дейді.

Бұл жерде «бөрікті» синекдохасы арқылы ер азамат ұғымын көркем түрде атайды. Өз кезегінде Көпбай көпшілік қауымды әзілмен қарық қылу үшін Тәушенге ғашықтығын жеткізеді:

Ақ кіріп қалса-дағы самайыма,
Кемпірдің қырындағам талайына.
Өзіңді көрдім-дағы *ғашық* болдым,
Жолықсаң болмас па еді маңайыма (Тәушен, 2005: 280).

Бұл әзілді іле қағып алған Тәушен «балалар, әкелерің екеу болды деймін», «бұл күнде кемпір қымбат білесің бе» дей келе, ғашық болсаң, келесі шарттарымды орында дейді:

Үлкен ұлым алдымен Волга мінеді,
Екінші ұлым сонан соң жорға мінеді.
Мына отырған ғашығың сонан кейін,
Екінші шалдың арасы жолда жүреді (Тәушен, 2005: 280).

Содан соң Тәушен «құндық бөркің басыңда болса да, жолдасымды бермеспін айырбасқа» деп ойын жалғастыра түседі. Көпбай да әзілі мен шындығы жарасқан жауабына риза болып:

Көңіліңді берсең-дағы, бермесен де,
Тартамын жүрегімді сыйға сый қылып, (Тәушен, 2005: 280) – десе, өз кезегінде Тәушен де:

Сыйласаң жүрегіңді қабыл алдым,
Ақындығың деңгейлес деп отырмын (Тәушен, 2005: 280).

Айтыс соңында қос дүлдүл өзара ақ тілектері мен ниеттерін білдіреседі.

1992 жылы Ташкенттегі айтыста Тәушен Әшірат Мұсаевпен жұптасады. Айтыс қысқа әрі жеңге мен қайнысы үлгісінде өтеді. Айтыс барысында екі ақында көркемдік тұрғыдан сөздерін әрлеуге талпынбай, көпшілікке ұғынықты тіркестерді қолданады.

Әшіраттың өз жасын айтып, әзілдесіп отырайық деген ұсыныс айтады:

Ерісейші қайныңа сары майдай,
Елу үштің аттадым босағасын (Тәушен, 2005: 280).
Өз кезегінде Тәушен:

Сары майдай ерітші деп отырсың,
Дұрыс болар орынсыз ұрынбаған.

Елу үште жасым бар деп отырсың,

Бетіңе қыл шықпаған баладайсың (Тәушен, 2005: 280), – деп көселігін әзілмен жеткізеді. Мұнан кейін Отырарда болған Әшірат Тәушеннің отбасы оны күткенін, тарихи жерлерді аралағанын айта келіп. Арыстан бап, Қожа Ахмет Яссауидің кесенесі жөнінде айтып беруін өтінеді.

Бұл сұраққа Тәушен бірден жауап береді:

Қожа Ахмет Яссауи, Арыстан бап,

Біріктірген мұсылман ынтымағын.

Сыйынып қасиетті әруаққа,

Айтыс десе тәуекел ұмтыламын, (Тәушен, 2005: 280) – дейді.

Одан кейін Әшірат тағы бір өтінішін білдіреді:

Көрермен халқың үшін, қайның үшін,

Ағайынға шеттегі жеңге атандың,

Иліп бір салып кет сәлемінді, (Тәушен, 2005: 280) – дегенде, «сөз тапқанға, қолқа жоқ», әдеби мен мәдениеті жарасқан Тәушен:

Сәлем сал деп қоясың жөні келмес,

Көрерменнің көбісі төркіндерім, (Тәушен, 2005: 280) – дейді.

Алайда бұл сөзге де тоқтамаған Әшірат:

Бір сәлемің жеңеше артық болмас,

Бұл жерде Төлебидің әруағына (Тәушен, 2005: 280).

Бұл жерде де ата салтын түсінген Тәушен:

Мен-дағы Төлебидің бір қызымын,

Төркінге сәлем салған кімді көрдің, – десе, немесе:

Буынсыз жерге, қайным, пышақ ұрма,

Қарт ана сәлем салса жараса ма (Тәушен, 2005: 280), – деп сыпайы түрде жауап қайырады.

Жалпы қазіргі рухани-элеуметтік ортада айтыстың дамуы зияткерлік тұрғыдан танымы дамыған, шаршы топта өз ойын дәл әрі шебер жеткізе алатын, ертеден келе жатқан сурыпсалмалық қабілетімізді шыңдауға ат салысатыны анық. Мұны зерттеуші С.Бердібаевамен ұжымдық «Psychological nature of the art of aitys» мақаласынан да аңғаруға болады: «Aitys introduces novelty and according to the contents it's leads to particular change in human minds. In the intellectual sphere of young people there are the development and flexibility, resourcefulness. In this regard, one more function of an Aitys in the process of communication is the development of critical thinking of youth, and also a new creative position in a communication process» (С.Бердібаева, 2020: 235). Яғни айтыстың бүгінгі таңда критериалды түрде ойлауға, коммуникациялық үрдісте шығармашылық таныммен қарым-қатынас жасауға мүмкіндігі беретіні аян. Ал зерттеуші Бекетаева М.: «Nowadays Aitys is a very popular cultural component of Kazakhstan's multiethnic societies and constitutes a vital part of the identity of bearer

communities» (Beketayeva M., 2016: 4), – дей келе, бүгінгі айтыс Қазақстан халқының мәдени құрамдас бөлігі әрі көпэтносты қоғамның да болмысын таныта алатын өнер деген тұжырым жасайды.

5. Қорытынды

Негізінен алғанда, айтыс – бұл сөз жарысқа түсуші ақынның қабілетін, бойындағы талантын, дарындылығын, шығармашылық «менін» қалыптастыратын, көпшілік алдында тосыннан келген сауалдарға мүдірмей жауап беруге дағдыландыратын өнер түрі. Сол сияқты айтыс – дүйім жұртты диалог негізінде құрылған сөз жарысына қатыстыра отырып, негізгі әдеби кульминацияның шарықтауына тікелей күә ететін жанды сюжеті бар әдеби шығарма. Себебі айтыста ерекше күйге түсіретін, шарықтататын керемет дүниелер тыңдарманның жадында көпке дейін сақталады. Жоғарыда біз талдаған Тәушен Әбуованың шоғырлы ойлары мен жеңіл әзілдер арқылы жұптасын ерекше бір эмоциялық күйге әкелетінін байқадық. Әйел ақындары сөз додаға түскен шақта белгілі рөлді ұстанатынын да байыптадық. Тәушен ақын бүгінгі таңдағы өміршең кәсіби ақындар айтысы, қыз бен жігіт айтысын ғана емес, ертеректен келе жатқан әзіл (жұмбақ) айтысы, жеңге мен қайын айтысы үлгілерін де насихаттады.

Тәушен Әбуова айтысқа кеш келгенімен, бүгінгі айтыстың дамуы мен шарықтауына кәсіби түрде атсалысты. Айтыскер қарапайым ел жадына ұғынықты, күнделікті өмірде жиі қолданып жүрген теңеулерді қолдану арқылы да көпшілік халықтың көңіл көкжиегінен шыға білді. Ғылымда шығармашылық үрдіс тұлғаны басқа бір психологиялық күйге түсіріп, белгілі бір эмоциялық тәуелсіздік күйге, яғни саналы түрде қарсыласының әсеріне түспеу үшін сол күйден шықпауға және оны қадағалап отыруға ықпал етеді делінеді. Мұны біз Тәушен ақынның қарсыластарының оның жасына, айтысу мәнеріне, жеке басына қатысты мәселелерді айтқан кезде, ешбір эмоциялық кері эмпатияға түспей, керісінше, сыйласа отырып, ұтымды ащы әзілмен жауап бергенін әрі жеңіс тұғырларынан көрінгенін байқадық.

Әдебиеттер:

1. Әлбеков Т. Жетісу ақындары. Зерттеулер. – Алматы: Әдебиет және өнер институты, 2012. – 220 б.
2. Әуезов М. Айтыс өлеңдері // Қазақ әдебиетінің тарихы. Фольклор. 1-том. – Алматы: Қазақ ССР Ғылым академиясының баспасы, 1948. – 314 б.
3. Beketayeva M. Aitys and kazakh oratory as one of the national forms of debates// Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 25 - жылдығы мен Сулейман Демирел атындағы университетінің 20 - жылдығына арналған «Білім және ғылым саласындағы инновациялар» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция II том, 2016. – 4 б.
4. Berdibayeva S. et all. (2020) Psychological nature of the art of aitys // Bulletin of National academy of sciences of the Republic of Kazakhstan. Volume 1, Number 383. – pp. 235 – 241 DOI: 10.32014/2020.2518-1467.999
5. Berdibayeva S. et all. (2012) Psychological Structure of “Aitys” as a Process of Oral Creative Competition in Kazakh Traditional Folklore// World Academy of Science, Engineering and Technology International Journal of Humanities and Social Sciences. Vol:6, No:5. – pp. 857-859 doi.org/10.5281/zenodo.1330511
6. Жұмашев А., Айтаханов Қ. «Тәушен шығармалар» Өлеңдер мен айтыстар. – Шымкент: «Ғасыр-III», 2005. – 280 б.
7. Kopyay A. (2022) Dombra phenomenon in the Kazakh reality// BULLETIN of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Historical Sciences. Philosophy. Religion Series. № 1(138). – pp. 168-179 DOI: 10.32523/2616-7255-2022-138-1-168-179

8. Қасқабасов С. Жаназық. Әр жылғы зерттеулер. – Астана: Аударма, 2002. – Б.584
9. Mursalimova N. et all Kazak halkinin aytis sanati // Motif Akademi Halkbilimi Dergisi, 2022, Cilt: 15, Sayı: 38. – pp. 469-480 <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2349022> DOI Number: 10.12981/mahter.1097528
10. Мурсалимова Н. Жетісу ақындар айтысының жиналу тарихы(қолжазбалар негізінде) // «Керуен» ғылыми журналы 75 (2), 2022. – 14 б. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.1-07>
11. Мұқанов С. Қазақтың XVIII-XIX ғасырдағы әдебиетінің тарихынан очерктер. Екінші басылым, 2002. – 241 б.
12. Saudbayeva M. et all. (2014) Social Information Exchange in Aitys Performances // Procedia - Social and Behavioral Science. Volume 122. – pp. 72-76 <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.01.1305>
13. Сейітжанов З.Н. Қазіргі айтыстың тақырыптық-идеялық және жанрлық ерекшеліктері// «Керуен» ғылыми журналы 77 (4), 2022. – 24 б. DOI: 10.53871/2078-8134.2022.4-01
14. Tleuberdina G. et all Value of loan words in the creation of the linguistic and literary world // Astra Salvensis, 2021. – pp. 59–65 https://www.researchgate.net/publication/356106550_VALUE_OF_LOAN_WORDS_IN_THE_CREATION_OF_THE_LINGUISTIC_AND_LITERARY_WORLD
15. Тлеубердина Г., Батыргалиева Г. Проблемы языка и межэтнического согласия в поэзии современного айтыса (словесного состязания) // Цифровая наука №6-1. – 2021. – С.49

References:

1. Albekov T. (2012) Zhetysu poets. Research. – Almaty: Institute of Literature and Art. – 220 p. (in Kaz)
2. Auezov M. (1948) Aitys poems / History of Kazakh literature. Folklore. Volume 1. – Almaty: Publisher of the Academy of Sciences of the Kazakh Soviet Socialist Republic). – 314 p. (in Kaz)
3. Beketayeva M. (2016) Aitys and kazakh oratry as one of the national forms of debates/ International scientific and practical conference «Innovations in the field of education and science» dedicated to the 25th anniversary of Independence of the Republic of Kazakhstan and the 20th anniversary of The University named after Suleiman Demirel Volume II. – 4 p. (in Kaz)
4. Berdibayeva S. et all. (2020) Psychological nature of the art of aitys // Bulletin of National academy of sciences of the Republic of Kazakhstan. Volume 1, Number 383. – pp. 235 – 241 DOI: 10.32014/2020.2518-1467.999 (in Eng)
5. Berdibayeva S. et all. (2012) Psychological Structure of “Aitys” as a Process of Oral Creative Competition in Kazakh Traditional Folklore// World Academy of Science, Engineering and Technology International Journal of Humanities and Social Sciences. Vol:6, No:5. – pp.857-859 doi.org/10.5281/zenodo.1330511 (in Eng)
6. Zhumashev A., Aitakhanov K. (2005) «Taushen’s artwork»: poems and aytys. – Shymkent: «Gasyr-Sh». – 280 p. (in Kaz)
7. Kopyay A. (2022) Dombra phenomenon in the Kazakh reality// BULLETIN of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Historical Sciences. Philosophy. Religion Series. № 1(138). – pp. 168-179 DOI: 10.32523/2616-7255-2022-138-1-168-179 (in Eng)
8. Kaskabassov S. (2002) Zhanazyk. Research for each year. Astana: Translation. – 584 p. (in Kaz)
9. Mursalimova N. et all. (2022) Kazak halkinin aytis sanati// Motif Akademi Halkbilimi Dergisi. Cilt: 15, Sayı: 38. – pp. 469-480 <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2349022> DOI Number: 10.12981/mahter.1097528 (in Turk)
10. Mursalimova N. (2022) History of collection of aytys N. Zhetysu akyndar (based on manuscripts) / Scientific journal «Keruen» 75 (2). – 14 p. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.1-07> (in Kaz)
11. Mukhanov S. (2002) Essays on the history of Kazakh literature in VIII-XIX centuries. Second edition. – 241 p. (in Kaz)
12. Saudbayeva M. et all. (2014) Social Information Exchange in Aitys Performances // Procedia - Social and Behavioral Science. Volume 122. – pp.72-76 <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.01.1305> (in Eng)
13. Seitzhanov Z.N. (2022) Thematic, ideological and genre features of the modern aytys / Scientific journal «Keruen» 77 (4). – 24 p. DOI: 10.53871/2078-8134.2022.4-01 (in Kaz)
14. Tleuberdina G. et all Value of loan words in the creation of the linguistic and literary world // Astra Salvensis, 2021. – pp.59–65 https://www.researchgate.net/publication/356106550_VALUE_OF_LOAN_WORDS_IN_THE_CREATION_OF_THE_LINGUISTIC_AND_LITERARY_WORLD (in Eng)
15. Tleuberdina G., Batorygaliyeva G. (2021) Problems of the linguist and interethnic accord in the poetry of modern ayt (vocably) /Digital science No6-1. – 49 p. (in Rus)